

प्रकरण तिसरे

‘माणदेशी माणसें’मधील व्यक्तिरेखा आणि त्यांची भाषाशैली

प्रस्ताविक:

व्यंकटेश माडगूळकर हे मराठीतील एक महत्त्वाचे कादंबरीकार आणि वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रामीणकथा लिहिणारे नवकथाकार म्हणून मराठी साहित्य विश्वात ज्ञात आहेत. माडगूळकरांनी नवकथेत जो वेगळेपणा आणला त्याविषयी डॉ. प्रल्हाद वडेर म्हणतात, “समग्र ग्रामीण जीवनाचा आवाका, त्यांच्या विविध अंगासह व बाराबलुतेदारांच्या उतरंडीसह त्यांनीच एका वेगळ्या प्रकारे व्यक्त केला”^१. वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिचित्रात्मक कथांचा संग्रह म्हणून ‘माणदेशी माणसें’ या कथासंग्रहाचा उल्लेख केला जातो. या कथासंग्रहात आपणाला विविध प्रकारच्या व्यक्तिरेखा दिसून येतात. अखेरच्या घटकेची वाट पाहणारा धर्मा रामोशी, अंधारमय जीवन जगणारा मुलाण्याचा बकस, नवरा असूनही विधवेचं जीवन जगणारी तांबोळ्याची खाला, आलेली संकटे निमूटपणे सहन करणारा बिटा काका या कारुण्यमय व्यक्तिरेखांबरोबरच कोंडीबा गायकवाड, नरसू तेली सारख्या काही आडदांड व्यक्तिरेखाही दिसून येतात. या एकूणच व्यक्तिरेखांविषयी डॉ. प्रल्हाद वडेर म्हणतात, “एकूणच समाजातील विषमता, दैन्य-दारिद्र्य, गुन्हेगारी, मस्तवालपणा, राकटपणा, कौर्य या सर्वांचे दर्शन घडते ही माणसं लेखकाला जशी दिसली तशी त्याने एकदोन व्यक्ती व प्रसंग यांचे मिश्रण करून मांडली असली तरी त्यातला फार

मोठा भाग खरा व वास्तव जीवनातला आहे. असे जाणवल्यावाचून राहात नाही.”^२

तसेच या व्यक्तिरेखांवर माणदेशच्या परिसराचाही प्रभाव पडलेला जाणवतो व या व्यक्तिरेखांच्या खास अशा माणदेशी भाषेचा प्रत्यय आपल्याला येतो.

‘माणदेशी माणसें’मधील व्यक्तिरेखा:

धर्मारामोशी:

धर्मा नाईक या व्यक्तिरेखेचा विचार करताना, दगडालाही पाझर फुटावा असे कारुण्य आपल्या मनात दाटून येते. कधीकाळी खणखणीत ठणठणीत असलेले त्याचे शरीर आता विरल्या वस्त्राप्रमाणे झाले आहे. चालताना, उठताना, बसताना त्याला घडीघडी काठीचा आधार घ्यावा लागतो, कानांना नीट ऐकू येत नाही, डोळ्यांना नीट दिसत नाही, त्याचे शरीर आता साथ देत नसल्यामुळे तो थोड्याच दिवसाचा सोबती आहे असे वाटते.

धर्मा हा तरुण असतानाच निवेदकांच्या कुंटुबाबरोबर आलेला आहे. आता त्याचे शरीर थकले आहे. ते शरीर का थकू नये? त्यांनी आयुष्यभर लोकांची चाकरी करण्यातच धन्यता मानली आणि पोटाची खळगी भरवण्यासाठी जीवाची पर्वाही केली नाही. आता या थकल्या शरीराला जे कोणी काही देतील त्याच्यावरच पोटपाणी चालते. काही नाही त्या वेळेस पाण्यात भाकरी खायची वेळ येते.

समाजाने निर्माण केलेल्या जातीधर्माचा विचार करता असे दिसून येते, की ज्या खालच्या वर्गातील व्यक्ती आहेत त्या उच्चवर्गातील किंवा

प्रतिष्ठित व्यक्तीशी अपराधी भावनेने बोलताना दिसतात. ज्यावेळी निवेदक रामोशी वाड्यात जाऊन धर्माला हाक मारतो त्यावेळी धर्मा तोंडाजवळ नेलेला घास थाळीत ठेवतो आणि “काय धर्मा, न्याहारी चालली आहे?” या निवेदकाच्या प्रश्नाला अपराध्यासारखा उभा राहून “व्हय जी, व्हय जी”(पृ.४) असे उत्तर देताना दिसतो. धर्मा हा जातीने रामोशी असला तरी तो प्रामाणिक आहे, निवेदकाचे कुटुंब सांगोल्याहून येताना त्यांच्या आईचे सोन्याचे फूल वाटेत पडले हे धर्माला समजताच धर्मा रात्रीच्या वेळी ‘अक्का, खंदील द्या लावून’(पृ. ६) असे म्हणताना दिसतो आणि रात्रीच्या वेळी जाऊन हरवलेले फूल शोधून आणतो. यातून त्याची स्वामिनिष्ठा व प्रामाणिकपणा दिसून येतो.

असा हा धर्मा वयाने आणि परिस्थितीने खचल्यामुळे आता जीवनाच्या अखेरच्या वाटेवर आहे असे दिसते.

बजी:

बजी ही धर्मा रामोशाची मुलगी, विवाहित असूनही तिला नव-याने सोडल्यामुळे विधवेप्रमाणे जीवन जगायची वेळ आली आहे. त्यात धर्माच्या घरी आठराविश्व दारिद्रय या दारिद्रयाच्या झळा या कोवळ्या जीवालाही सोसाव्या लागल्या आहेत. एकवेळ निवेदक धर्माला म्हणतात, “धर्मा अरे हा थकला भागला देह, ओढत रोज येतो जातोस, घरी बजा आहे. तिला का नाही पाठवून देत” त्याच्यावर धर्मा म्हणतो “बजीला तुमच्या कुत्र्याचं भ्या वाटतं”(पृ.७) पण बजी लोकांच्या समोर न येण्याचे कारण त्यांना त्यांनी दिलेले धोतरे बजीच्या अंगावर बघताच समजते अशा या कोवळ्या मुलीच्या

नशीबी वडलांच्याबरोबर जनावरासारखे पाला पाचोळा खाऊन व अंगावर एखादे फाटके धोतर नेसून जगण्याची वेळ आली आहे.

झेेल्या:

‘झेेल्या’ या कथेतील नायकाचे नाव जालिंदर पण माणदेशी माणसांच्या शब्दाला अपभ्रंश बनवायच्या गुणधर्मांमुळे जालिंदरचा झेल्या झाला. झेल्या हा वयाने तेरा-चौदा वर्षांचा, जातीने लोहाराचा असलेला झेल्या भात्यासारखा रागीट, वात्रट आणि धाडसी आहे. या त्याच्या स्वभावामुळेच तो शाळेत कायम गैरहजर राहतो.

नवीन मास्तर शाळेत हजरी घेताना झेल्या गैरहजर आहे, हे आढळताच त्याला शाळेत आणण्यासाठी मास्तर मुलांना पाठवतात. मुलांना तो ओढ्यात चिंचा पाडताना आढळतो. मुलांनी धरून आणलेल्या झेल्याला मास्तर “कुंटे होता रे” असे म्हणताच मुले त्याच्यावर उत्तर देतात, “वड्यात चिंचा पाडत हुता, शाळंत चल म्हनल्यावर शिव्या दिल्या मास्तर!” (पृ.१२) यावरून त्यांचा रागीट व वात्रट स्वभाव दिसून येतो. माणदेशचा परिसर हा नैसर्गिकदृष्ट्या कठोर असला तरी मानसिकदृष्ट्या हळव्या मनाचा आहे. नव्या मास्तराने मवाळपणाने “अरे काम असलं तर विचारून जावं तेवढ्यापुरतं मी काही म्हणणार नाही तुला.” हे मास्तरचे बोलणे ऐकताच झेल्या लाजल्यासारखा करतो.

झेेल्या जसा धाडसी होता तसा देशप्रेमीही होता. झेल्या मास्तरांचा सर्वात जवळचा पट्टशिष्य झाल्यामुळेच तो मास्तरसमोर आपले मन मोकळे करताना गंभीरपणे म्हणतो, “मास्तर मी तालुक्याच्या गावी जानार हाच उद्या, फौजदाराला मारायला”.

मास्तराने फौजदाराला मारण्याचे कारण विचारताच तो “झेडा घऊन गांधी की जय, म्हटलं म्हजे त्याचं पित्त का बरं उठत?”(पृ.१६) यावरून माणदेशी माणसें आर्थिक बाजूंनी खचली असली तरी देशप्रेमाने भारावून गेली होती. हे झेल्याच्या देशभक्ती गुणावरून दिसून येते. झेल्या हा रागीट, वात्रट असला तरी हळव्या मनाचा आहे. मास्तरांच्या आपलेपणामुळेच तो त्यांना सोडून राहात नव्हता. म्हणूनच गावी निघालेल्या मास्तरांना पोचवण्यासाठी गेलेला झेल्या “झेल्या तू जा आता परत” हे मास्तरांचे शब्द ऐकताच ओंजळीत तोंड झाकून रडू लागतो आणि “मास्तर मी न्हाई जायाचा आता त्या साळंत”(पृ.१७) असे म्हणून मास्तरांच्या गळ्यात पडून रडू लागतो. यातूनच त्याच्या प्रेमळ आणि हळव्या मनाचा प्रत्यय येतो.

रामा मैलकुली:

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या ‘माणदेशी माणसे’ या कथा संग्रहातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिरेखा म्हणून रामा मैलकुली या व्यक्तिरेखेचा उल्लेख करता येईल. रामा हा दिसायला चार चौघासारखा नाही. तो नाका-डोळ्यांनी अधू, रंगाने काळा, परिस्थितीने दरिद्री पण मनाने मोठा आहे. रामा हा जातीने व्हरल असूनही पिढीजात व्हरलकीचा व्यवसाय सोडून तो रस्त्याकडेच्या दगडावरती नंबर टाकण्याचे काम करतो. म्हणूनच त्याचे नाव मैलकुली पडले आहे.

परिस्थितीने दरिद्री रामाचे मन मात्र श्रीमंत आहे. त्याने आपल्या गरीब परिस्थितीतही आपल्या विधवा बहिणीचा व तिच्या मुलाचा सांभाळ केला आहे. बहिणीच्या मुलावर त्याचे जीवपाड प्रेम आहे. म्हणूनच तो अम्मलदाराने दिलेले जेवण आपल्या बहिणीच्या

मुलासाठी ठेवताना दिसतो. येथे त्याला आपल्या परिस्थितीची जाण आहे असे दिसते. आपल्या गरीब परिस्थितीत असले चांगले जेवण आपण आपल्या बहिणीच्या मुलाला देऊ शकत नाही असे त्याला वाटते. यावरून त्याच्या संवेदनशीलतेचा प्रत्यय येतो.

एकूणच रामाच्या परिस्थितीचा विचार केला की नियतीने थोडे अती केले आहे असे वाटते. परिस्थितीने गांजलेल्या रामाचा संसार सुखी नव्हता. अम्मलदाराच्या प्रश्नाला उत्तर देताना तो म्हणतो, “काय सरळ न्हाई झालं दादा.”(पृ.२४) त्याच्या उत्तरावरून नियतीने घाला घातला आहे, हे दिसते. एकतर विधवा बहीण घरी आणि परिस्थिती अत्यंत हालाखीची. अशा परिस्थितीत बायकोही साथ न देता घर सोडून गेलेली आहे. दहाजणीत उठून दिसणारी आपली बायको परिस्थितीशी तडजोड न करता घर सोडून गेली आहे, म्हणून तो आपल्या बायकोला दोष न देता परिस्थितीला दोष देताना दिसतो. अम्मलदाराच्या प्रश्नाला उत्तर देताना तो “मी न्हाई केली वासपूस आपल्या जवळ -हान्याची तिची जर विच्छा न्हाई तर कशाला जोरा करायचा’ जाऊदेल म्हणालो कुटंबी सुकात असली म्हंजे झालं!” (पृ. २६) असे म्हणताना दिसतो. हे त्याचे उदारमनाचे विचार म्हणजे आपल्या बायकोचे सुंदर रूप आपल्या उन्हाळी आयुष्यात कामेजून जाण्यापेक्षा दुस-याच्या सावलीत फुलावे असे आहेत. एकूणच तो बायकोपेक्षा परिस्थितीला दोष देताना दिसतो. म्हणूनच माडगूळकरांच्या अशा व्यक्तिरेखांविषयी गो.मा.पवार म्हणतात, “आपल्या समाज व्यवस्थेतील जन्मजात अस्पृश्यतेचा एक अटळ परिणाम म्हणजे त्यांच्या वाट्याला आलेले भयंकर दारिद्र्य, सगळ्याच दलितांच्या जीवनाला भयानक दारिद्र्य कसे व्यापून राहिलेले असते,

याचे कलात्मक व सयंमाने केलेले अतिशय प्रत्ययकारी विदारक चित्रण माडगूळकरांच्या अनेक कथातून येते.”^३

नामा मास्तर:

हरिजन समाजातील असूनही आपल्या वडिलांच्या इच्छेखातर परंपरागत व्यवसायाला बगल देऊन शिक्षक झालेली व्यक्तिरेखा म्हणजे नामा मास्तर होय. नामा हा शिक्षक झाला असला तरी त्याने आपले पूर्वीचे दिवस, आपल्यातील माणूसकी सोडलेली नाही.

गावातील मारुतीच्या देवळाजवळून निवेदक जात असताना नामा ‘राम राम व्यंकापराव’ अशी आपुलकीची हाक मारताना दिसतो. हीच आपुलकी, आस्था त्याला त्याच्या समाजाबद्दलही दिसून येते. आपली नाळ समाजाशी जोडली आहे. हे तो जाणून असल्यामुळेच त्याला समाजातील चालीरीतीची माहिती आहे. आपला समाज अजून प्रगत नाही. तो मागासलेला आहे. त्याला इतर समाजापासून लांब राहावे लागते म्हणूनच तो चहा पिण्यासाठी हॉटेलमध्ये न जाता बाहेर बसूनच मालकाला, “हं आवरा धोंडी आप्पा, दोन च्या दया फक्कड”(पृ.३३) असे म्हणताना दिसतो. हे म्हणत असताना नामाच्या भाषेतही फरक पडलेला दिसून येत नाही. तो स्वादिष्ट चहा ऐवजी फक्कड च्या असा आपला ग्रामीण शब्दच वापरताना दिसतो. नामाला लहानपणापासूनच कलेची आवड आहे.

कलेवर तो जीवापाड प्रेम करतो, म्हणूनच त्याने शाळेत अनेक वेळा या कलेसाठी मार खाल्ला आहे. वडिलांच्या इच्छेखातर नामा मास्तर झाला असला तरी त्याच्यातील कलाकार त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हता. म्हणूनच शेवटी शिक्षकपदाची नोकरी सोडून तमाशात

आपल्या कलेला वाव देण्यासाठी त्रिकोण वाजवू लागतो आणि त्याच्यातच धन्यता मानताना दिसतो. कारण निवेदकाच्या प्रश्नाला उत्तर देताना तो “काय चव हाय त्या मास्तरकीत? घरचं खाव अन् सरकारची नोकरी करावी. पोरांना शिकाविण्यात मन लागना माजं आता मनाजोगता धंदा हाय आन् मिळकत बी चांगली हाय!” (पृ.३८) असे म्हणताना दिसतो. यावरून त्याने त्याच्या कलेला वाव दिलेला दिसतो. व्यक्तीच्या अंगातील कलागुण कितीही दडपण्याचा प्रयत्न केला तरी ते दडले जात नाहीत. ते एक ना एक दिवस उफाळून येतात व आपले कौशल्य दाताना दिसतात. हेच नामाच्या बाबतीत झाल्याचे दिसून येते.

मुलाण्याचा बकस:

नशिबी आलेले दुःख निमूटपणे सहन करून अंधारमय जीवन जगणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे मुलाण्याचा बकस होय. त्याचे खरे नाव अल्लाबक्ष पण गावातील लोक त्याला मुलाण्याचा बकस म्हणून ओळखताना दिसतात. असा हा वीस-पंचवीस वर्षांचा बकस तरुण असूनही बुद्धीने सर्वसामान्य माणसासारखा नाही. सडपातळ बांध्याचा, अंगात फाटकी कपडे, पायात तुटकी चप्पल, त्याचे बोलणे लहान मुलासारखे असून त्याचा स्वभाव भोळसर आहे. याच स्वभावामुळे गावातील लोक त्याला येडा बकस म्हणून ओळखतात. अशा या बकसच्या आई आणि वडिलांना नियतीने लहान असतानाच हिरावून घेतले आहेत. म्हणूनच त्याला अनाथासारखे जीवन जगावे लागते.

काबाड कष्ट करणा-या बकसचा सांभाळ जरी चुलता आणि चुलती करीत असली तरी ते त्याचा तिटकारा, पिळवणूक करताना दिसतात. चुलत्याची जनावरे सांभाळणारा बकस आपले दुःख हलके करताना निवेदकांना म्हणतो, “चुलती नीट बघत न्हाई, भाकरी देत न्हाई, उपाशी ठेवती”.(पृ.४३) यावरून त्याला दुःखभरे जीवन जगावे लागते आहे, हे दिसते. हा भोळसर निरागस बकस निवेदकाला, “मी काय वेडा हाय का? आ?” असे म्हणताना दिसतो. यातून त्याला आपणच प्रश्न विचारावे आणि आपणच त्याची उत्तरे दयावी अशी त्याला खोड आहे असे दिसते. बकस हा डोक्याने कमी असला तरी भाविष्याविषयी जाणून आहे असे दिसते, लग्नाचा विषय काढताच तो “बायकुला खायला काय घालावं, तिला साडी चोळी कशाची आणावी?” अशी निराशावादी उत्तरे देताना दिसतो. म्हणूनच माडगूळकरांच्या व्यक्तिरेखाविषयी गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “माडगूळकरांच्या पात्रात दुसरा विशेष असा की त्यांचा विकास होत नाही. झेल्या अगर नामा मास्तर यासारखे अपवाद सोडले तर त्यांची पात्रे परिस्थितीला तोंड देताना बदलत नाहीत. ती आहे तशीच राहातात”.^४

बकसचे जीवन म्हणजे एक अंधार खोलीच आहे. सकाळी उठून दिवसभर जनावरे हिंडवावी आणि रात्र होताच जनावराच्या संगतीत अंधा-या खोपीत पडावे असे जीवन जगताना त्याचे विश्व हे जनावरांच्या भोवतीच सामावलेले दिसते. कारण निवेदक रात्री बकसच्या खोपीकडे गेले असता, “शानी माजी बाई माजं ऐक”(पृ. ४४) असा आतून आवाज येतो. निवेदकाला बकस एखादया व्यक्तीला बोलत असेल असे वाटते. पण बकस शेळीला बोलताना

दिसतो. यावरून बकस आपले दुःख जनावराबरोबर वाटताना दिसतो.

बन्याबापू:

वयाची सत्तरी उलटली तरी अजूनही खैराच्या खोंडासारखी दिसणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे बन्याबापू होय. बन्याबापू ही खानदानी वाडयात वावरणारी व्यक्ती अंगाने धिप्पाड, उंचीने पुरेशी आहे. त्यात भर म्हणजे त्यांच्या चेह-यावर उठून दिसण्या-या गालमिशा आहेत.

बन्याबापू हे आजच्या महागाईच्या जगापासून थोडे लांबच आहेत. ते पूर्वीच्या जगातच वावरताना दिसतात, त्यांनी आपल्या वाडवडिलांची मिळकत पाहुणचार करण्यातच घालवली असे दिसते. कारण बापूच्या घरी कोणीही व्यक्ती गेली की बापू घवघवीत नमस्कार घालून आपल्या सुनबाईंना “सरूबाई दुध द्या पाहू दोन पेले पाठवून”(पृ.५०) असे म्हणताना दिसतात. यावरून त्यांची अतिथ्यशील वृत्ती दिसून येते. बापूंच्या शरीर प्रकृतीप्रमाणे त्यांचे बोलणेही मोठे ठसकेबाज दिसते. आपले म्हणणे बरोबर आहे. हे पटवून देण्यासाठी भूवया उंचावून काय खरं ना?”(पृ.५१) असे बोलण्याची त्यांना खोड दिसते.

चेह-यावरून उग्र वाटणारे बापू मनाने हळवे दिसतात. गप्पा मारता मारता त्यांना मुलांची आठवण झाली की ते मनोमनी दुःखी होतात. बापू ही गावातील एक प्रतिष्ठित व्यक्ती आहे म्हणूनच त्यांना तालूक्याच्या गावी निघताना वेळ झाला तरी मोटारगाडी थांबताना दिसते. पण हळव्या मनाच्या बापूंना आपल्यासाठी इतर लोकांना वाट पाहावी लागली ही गोष्ट लक्षात येताच ते दिलगिरी व्यक्त करतात.

बापू गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती आहे. गावातील कारभार ते बघतात, पण हा कारभार बघताना एखादयाच्या हातून चूक झाली तर त्याला सजा देऊन वडिलाप्रमाणे समजूत घालतात. यावरून त्यांचे मोठेपण व राजकीय गुण दिसून येतात. अशा या दिलदार वृत्तीच्या माणसाला गांधीवधाची झळ बसली आहे. बापूंचा खानदानी वाडा जाळपोळीत जळून खाक झाला आहे, हे पाहून गावकरी हळहळ व्यक्त करतात, पण बापू “ठिक झालं! घुशी आणि ढेकूण भारी झाले होते वाडयात”(पृ.५४) असे म्हणताना दिसतात येथे त्यांची दिलदार वृत्ती आणि सूक्ष्म विनोदी बुद्धी ही दिसून येते.

कोंडिबा गायकवाड:

माणदेशच्या वैराण मुलूखात तापलेल्या उन्हासारखी तापट स्वभावाची कोंडिबा गायकवाडसारखी माणसेही दिसून येतात. कोंडिबा हा अंगाने उभा आणि आडवा भरलेला आहे. अगदी सहज जरी बोलत असला तरी तो पालथी मूठ मिशावर फिरवत बोलतो, जेणे करून हा दमच भरतो असे वाटते. निवेदकाने ज्या पध्दतीने त्याच्या शरीराचे वर्णन केले आहे त्याच्यावरून त्याच्या शरीराची रचना लक्षात येते. तुटलेला असड नीट करताना त्याच्या दंडावरच्या बेडक्या मांगपुढं हालत होत्या. आपली काळी कातडी उन्हात तापवताना तो एखादया भाजलेल्या रेडयासारखा दिसतो. गळयात खंद पेटी, छाताडावर केसाचे जाळे पिंढ-याचे गोळे ही वरवटयासारखे कठीण, या निवेदकाने केलेल्या वर्णनावरून तो प्रत्यक्षात नजरेसमोर उभा राहतो. माडगूळकरांनी माणदेशातील कणखर स्वभाववृत्तीचे जे चित्रण केले आहे त्याविषयी बोलताना गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “माणदेशी

माणसांची व्यक्तिमत्त्वे ओबड धोबड आणि कणखर असतात. शहरी जीवनाच्या साच्यात अडकून त्यांच्या मूळ प्रकृती मरगुळन गेलेल्या नसतात. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे कोपरे अगर वैशिष्ट्ये घासून गुळगुळीत झालेली नसतात. त्यामुळेच ती निसर्गतःच ठसठशीत आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. तशी चित्रित करण्याचे अमोघ सामर्थ्य माडगूळकरांच्या कलेत आहे.”^५ अशा या कोंडिबापुढे संपूर्ण जगच क्षुद्र आहे. तो एखादयाचा तुच्छतेने उल्लेख करताना तो सहजच “त्या गरीबाचा काय दम हाय! फराळयावारी जाईल”(पृ.५६) असे म्हणताना दिसतो तर घराण्याबद्दल बोलताना, “अरं गायकवाडाच बीज हाय! डोळे काढून ठेवीन” असे म्हणतो यावरून त्याच्या आडदांड व उग्र स्वभावाचा प्रत्यय येतो.

कोंडिबा गायकवाड या दगडासारख्या माणसाचे काळीजही दगडासारखेच आहे. तो एका जमिनीच्या तुकडयासाठी सखख्या भावा बरोबर वैर धरून झोपलेल्या जागी भावाच्या डोक्यात दगड घालून त्याचा कायमचा काटा काढतो. असा हा निर्दयी कोंडिबा भावाला मारून सरळ पोलीस ठाणे गाठतो. पोलीस ठाण्यात बायको आल्याचे पाहून त्याला वाईट वाटण्याऐवजी तो तिला रागावताना दिसतो. यातून त्याचा अहंकारी आणि निर्दयी स्वभाव दिसून येतो.

शिदा चांभार:

परिस्थितीने खचलेली पण स्वभावाने माजोरी अशी व्यक्तिरेखा म्हणजे शिदा चांभार होय, शिदा उंचीने बुटका, अंगाने मोठा आणि रंगाने काळा आहे. स्वभावाने लुच्चा आणि बेरकी असणा-या शिदाची राहाणी म्हणजे डोक्यावर कसंबस गुंडाळलेले मुंडासे, अंगात मळकट

सदरा, त्याच्यावर रफू केलेला एक कोट, तांबड्या काठाच्या धोतराचे एक टोक हातात धरून एखादया देशमुखासारखा ऐंटीत चालतो.

शिदा त्याच्या धंदयात पारंगत आहे. एखादया गि-हाईकाला पटवून आपला माल कसा खपवायचा हे त्याला चांगलेच माहीत आहे. निवेदक जेव्हा आपले तुटलेले चप्पल शिदाला सांधण्यासाठी देतात, तेव्हा तो एखादया मेलेल्या उंदराला शेषटी धरून उचलावे तसे चप्पल उचलून “काय -हायलंय हयात सांदन्यासारख? कुत्र्यान खालं तर त्याच्या सुदीक पोटात दुखंल चार दिस”.(पृ.६९) असे गि-हाईकाच्या मनाला टोचेल असे बोलून आपला माल खपवताना दिसतो. गि-हाईकाकडून जादा पैसे काढण्याची त्याची एक विशेष अशी पध्दत दिसून येते. गि-हाईकाला मालाचा भाव न सांगता तो “मला ठावं हाय तुमची दानत”(पृ.७१) असे म्हणून तो जादा पैसे काढताना दिसतो. शिदा आपल्या धंदयातही प्रामाणिक दिसत नाही. तो चप्पल तयार करताना दोन्ही टाळ्याच्यामध्ये करलाची माती घालतो. ही त्याची लबाडी उघडकीस येताच तो “का करावं जी? पोटपायी लबाडी करावी लागती” असे आपल्या लबाडीचे समर्थन करताना दिसतो.

ज्या गावाच्या आश्रयावर शिदा जगतो, ज्यांच्या जीवावर आपला व्यवसाय अवलंबून आहे, त्याच्यांच घरावर तो गांधीवधानंतर डल्ला मारताना दिसतो. गांधीवधानंतर झालेल्या जाळपोळीत ब्राम्हाणांची घरे लुटण्यात शिदा सर्वात पुढे असतो. त्याला स्वतःला ओझं जात नाही म्हणून तो आपल्या बायकोची मदत घेताना दिसतो. चोरलेल्या साहित्याची चौकशी सुरू होताच तो काही साहित्य आडात टाकतो तर काही आपल्या जवळ ठेवतो. पोलीसांनी जाब विचारल्यावरती “का

बिघडल आनलं म्हणून आगीत जळूनच गेलं, असतं” (पृ.७४) असे म्हणतो यावरून त्याची स्वार्थीवृत्ती किती पराकोटीची आहे हे दिसते.

शिवा माळी:

संसाराचा गाढा ओढता ओढता एखादयाच्या हातून नकळत चूक व्हावी आणि त्या चुकीची सजा मात्र संसार उध्वस्त होऊन जीवनच अर्थशून्य बनावे अशी व्यक्तिरेखा म्हणजे शिवा माळी होय. शिवा हा सरळ स्वभावाचा माणूस माळयाच्या जातीत जन्माला येऊनही शेती नसल्याने त्याला शाळेत शिपायाची नोकरी करावी लागली आहे. त्याच्या मनमिळावू स्वभावाने त्याने शाळेतील शिक्षक लोकांची मने जिंकली आहे. त्याच्या तंटपुज्या पगाराला शिक्षकांची व त्याच्या बायकोचीही मदत होताना दिसते.

पण कधी कधी माणूस नियतीच्या हातातील बाहुला बनतो. शिवाला विडी ओढण्याचे व्यसन आहे आणि हे व्यसनच त्यांचा संसार उध्वस्त होण्याचे कारण ठरते. या व्यसनातूनच त्याची चोरटया महादू सोनाराशी ओळख होते. या ओळखीमुळेच शिवा आपल्या बेताच्या परिस्थितीत आपल्या बायकोची दागिने घालण्याची हौस आपण पुरवू शकत नाही म्हणून “म्हादया गडया, पैका बक्कळ मिळलं असा काय तरी मंतर सांग,” (पृ.८०) असे म्हणताना दिसतो. याच संधीचा फायदा घेत महादू त्याला आपल्या बरोबर चोरी करण्याचा सल्ला देतो. शिवा त्याच्या भूलथापाचा बळी होतो. यावरून शिवाचा अंधविश्वास दिसून येतो.

काही कालांतराने शिवा व महादू हे दोघे चोरीच्या गुन्हयात पुराव्यासह सापडतात. नंतर सजा भोगून आलेला शिवा पूर्वीसारखे

जीवन जगताना दिसत नाही. तो आसपासच्या लोकांचा विचार करून स्वतःला मरण यातना देत स्वतःच्या विचारात मग्न असताना दिसतो. निवेदक “काय शिवा कुणीकडं”, असे म्हणताच तो “बरं हाय जी”, (पृ.७७) असे विसंगत उत्तर देताना दिसतो. यातून त्याची मनःस्थिती स्थिर नाही असे दिसते. ज्या बायकोची दागिणे घालण्याची हौस पूर्ण करण्यासाठी शिवा चोरी करतो ती बायकोही त्याच्या बिकट परिस्थितीत त्याला साथ न देता ती त्याला सोडून माहेरी गेली आहे. पण तो आपल्या बायकोला दोष न देता स्वतःच मरण यातना सहन करताना ‘चूक झाली पण जन्मातनं उटलो’ पृ.८२ असे म्हणताना दिसतो.

तांबोळ्याची खाला:

माणदेशच्या वैराणमुलुखात जीवन जगताना पुरुषाप्रमाणे स्त्रियाही परिस्थितीशी दोन हात करताना दिसतात. यातील एक स्त्री म्हणजे तांबोळ्याची खाला होय. तांबोळ्याची खाला ही मुसलमान स्त्री पण तिचे राहणीमान असे आहे की मुद्दाम सांगितल्या शिवाय ती मुसलमान आहे हे कोणाच्या लक्षातही येत नाही. ती दिसायली काळी सावळी, उंचीने टुणगी असली तरी मोठी जहांबाज स्त्री आहे.

तांबोळ्याची खाला ही स्वाभिमानी आहे. स्त्री जातीचा अभिमान ठरावे असे गुण तिच्यात आहेत. आपल्या नव-याने आपल्यासमोर दुसरी स्त्री घरात आणली असता ती त्याच्या गुन्हयावर पांघरून न घालता स्वतः नव-याला सोडून दिसेल त्या वाटेने निघून जाते आणि स्वाभिमानाने जीवन जगताना दिसते. खाला ही मुसलमान असली तरी हिंदू रीती-रिवाजाची तिला माहिती आहे. निवेदकाचा मित्र रात्री बासरी वाजवताना खाला त्याला “बेटा बंद कर रं तुझी बासरी रात्री

बासरी वाजवू नये”(पृ.८७) असे म्हणताना दिसते. यावरून खालाचा पोक्तपणा व संपूर्ण समाजातील चालीरीतीची तिला जाण आहे हे दिसते. चेह-यावरून निष्ठुर दिसणारी खाला मनाने मात्र फणसाच्या ग-यासारखी मधूर आहे. निवेदकाची उखणलेली खोली बघून तीला राहावत नाही. ती गावभर हिंडून शेण गोळा करून सारवून देते. अडीनडीला निवेदकाला व त्याच्या मित्राला मदत करताना दिसते. यावरून तिचा प्रेमळ स्वभाव दिसून येतो.

एखादया मधमाशीसारखी खालाची कष्टाळू वृत्ती आहे. एकटया जीवासाठी ती रात्रंदिवस कष्ट करताना चार-चार मैल पायी चालत जाते. व्यापार करून येण्यासाठी वेळ झाला तर प्रसंगी मुक्काम करताना दिसते. यावरून तिची कष्टाळू आणि धाडशी वृत्ती ही दिसून येतो. अशी ही खाला जातीभेद न मानता एकादशीवेळी स्त्रियांना दातवण विकणे, नागमंचमीला लाहया करून देणे यात अभिमान बाळगताना दिसते. यावरून तिची धर्मनिरपेक्ष भावना दिसून येते.

रघू कारकून:

शरीरात प्राण आहे म्हणून जगणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे रघू कारकून होय. रघू हा ब्राम्हण कुंटुबातील असूनही घरी आठराविश्व दारिद्रय, त्यातच तो लहानपणीच पोरका झाल्यामुळे नशिबी दुःखाचा डोंगर उभा आहे. कष्टाळू आणि मवाळ रघूला भाऊ असूनही नसल्यासारखाच आहे.

रघू हा कष्टाळू आहे. त्याला कोणाचा आधार नाही, ही गोष्ट तो जाणून आहे. म्हणूनच तो तीस-पस्तीस मैल अंतर पायी चालत

जावून, अन्नछत्रात राहून आपले शिक्षण पूर्ण करतो. या कष्टाळूवृत्तीमुळेच त्याला मामलेदार कचेरीत नोकरी लागली आहे. पण नोकरी असूनही महागाईमुळे त्याला परिस्थितीशी जूळवून घेता आले नाही, असे दिसते. म्हणूनच तो भूतपिशच्यामुळे ज्या घराच्या आजूबाजूला कोणी राहात नव्हते त्या घरात राहण्यास तयार होतो आणि आपल्या नाजूक आर्थिक परिस्थितीला आळा घालण्यासाठी विडी पेटवताना काडीसुध्दा खर्ची पडू नये म्हणून तो चुलीतील निखा-यावर विडी पेटवतो आणि पेटवलेली विडी सावकाश ओढताना दिसतो. असा हा परिस्थितीने खचलेला रघू एखादे गाणे म्हणताना ही 'मरणात दुःख थोडे दारिद्र्यमधि व्यथा असे मोठी'(पृ.६८) असे म्हणताना दिसतो. म्हणूनच माडगूळकरांच्या रघू कारकून या व्यक्तिरेखासारख्या अनेक व्यक्तिरेखांचा मागोवा घेताना चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, "माडगूळकरांनी पाहिलेल्या माणदेशात स्वभावाचे व जीवन पध्दतीचे वैविध्य आहे. पण कोटे तरी ही माणसें स्थितिशील आहेत. विलक्षण सोशीक व शांत आहेत. कारण ज्या मातीतून ही माणसें आकार घेतात ती मातीच तशी आहे."^६

रघू पोरका आणि परिस्थितीने खचल्यामुळे त्याला लग्नाच्या बाबतीतही काळ्या, ठेंगण्या मुलीशी लग्न करून परिस्थितीशी तडजोड करावी लागली आहे. पण ही तडजोड करून ही त्याचा संसार सुखी दिसत नाही. परिस्थितीशी हतबल होऊनच त्याची पत्नी वाम मार्गाला लागलेली दिसते. ही गोष्ट समजताच तो आत्महत्या करण्याचा प्रयत्नही करतो. पण आपल्या मुलांच्याकडे बघून तेही त्याला धाडस होत नाही. एकूणच रघू शरीरात प्राण आहे म्हणून जगतो असे दिसते.

बाबाखान दरवेशी:

बाबाखान हा शरीराने धष्टपुष्ट असून रंगाने गोरा, तोंडावर देवीचे वण स्वभावाचा धीरगंभीर आणि वृत्तीने कलाकार आहे. अशा या बाबाखानला एक डोळा बारीक करून बोलण्याची सवय आहे.

बाबाखान आपला परंपरागत व्यवसाय सांभाळून सुगीच्या दिवसात आपला परिवार घेऊन गावोगावी भटकंती करताना दिसतो. बाबाखान हा अस्वलाचा खेळ करित असला तरी तो वाड्या-वस्त्यावरील अशिक्षित लोकांना भुरळ घालून देवऋषीपणाचा व्यवसाय करताना दिसतो. यावरून तो धूर्त आहे असे दिसते. अशा धूर्त बाबाखानचे वागणे हे घरच्या लोकांशी निष्ठुर आणि गावक-यांच्याबरोबर प्रेमळ आणि मवाळ दिसते. गावातील एखादी तोंडओळखीची व्यक्ती भेटली तरी तो “सलाम हूजूर कुणीकडे निघाले पाय?” (पृ.१०९) असे आपूलकीने विचारपूस करताना दिसतो. पण घरच्या लोकांचा विचार करायचा झाला तर हा आपल्या बायकोला दार लावून मारताना दिसतो. त्याच्या मते बायको मेली तरी दुसरी करता येते पण शिकवलेले जनावर गेले तर दुसरे मिळत नाही. यावरून तो किती आपस्वार्थी आणि धूर्त आहे हे दिसते.

बाबाखानमध्ये जसा देवऋषीपणाचा गुण आहे तसा उत्तम भेदीक गाणी गाण्याचा गुण आहे. तो जातीने मुसलमान असला तरी त्याला तानाजीच्या पोवाड्यापासून ते परब्रम्हप्रकृती प्रर्यंतची सर्व प्रकारची गाणी येत होती. म्हणूनच तो या कलागुणांमुळे आसपासच्या परिसरात चांगलाच परिचयाचा दिसून येतो. कारण तो गावोगावी जाऊन कार्यक्रम करताना दिसतो. अशा या कलाकाराकडे सूक्ष्म विनोदी बुद्धीही दिसून येते. “बाबाखान नुसतं अस्वलच दिसतंय वाघ नाही

का?” अशा प्रश्नांना तो “वाघखर्ची पडला मागल्यासाली”.(पृ.१०९) असे मिश्रकल्पणे उत्तर देताना दिसतो.

गणा महारः

ज्याने कलेसाठी आपले संपूर्ण जीवन वाहिले अशी व्यक्तिरेखा म्हणजे गणा महार होय. सत्तावीस आठ्ठावीस वर्षांचा गणा दिसायला काळा आणि नकटा, अंगाने बारीक, उंचीने पुरा आहे. गणा एक हरहुन्नरी कलाकार आहे. गणा आपल्या कलेला वाव देण्यासाठी आपला मूलूख सोडून मुंबईसारख्या महानगरात जाऊन तमाशात ढोलकी वाजवताना दिसतो.

गणाच्या अंगात लहानपणापासूनच कलागुण अवगत होते, असे दिसते. गणाच्या घरीच ढोलकी आणि तुणतुणे असल्यामुळे तो गावातील कार्यक्रमात लहानपणापासूनच काम करताना दिसतो. मोठे झाल्यावरही त्याला त्याचे कलागुण स्वस्थ बसू देत नाहीत असे दिसते. म्हणूनच तो या कलेसाठी कष्ट घेताना पोटापाण्याला काही नसताना पायी आठ-दहा मैल चालत जावून धर्मशाळेत राहून आपले कलागुण दाखवताना दिसतो. निवेदक त्याने घेतलेल्या या कष्टाचे कारण विचारताच तो “नादापायी साहेबा!” म्हणजे ही कला त्याच्या नसातच भिनली आहे असे दिसते. त्याला मुंबईसारख्या ठिकाणी कलागुण विकसित करण्यास त्याला त्याची आर्थिक परिस्थितीही कारणीभूत आहे असे दिसते. “आपल्या गावात काय पोट भरत नव्हतं तुझं?”(पृ. १२०) या निवेदकाच्या प्रश्नाला तो “कशाच भरतंय लई जिकीर कामाची” असे उत्तर देताना दिसतो. म्हणजे खेड्यात कलेला वाव मिळणार नाही, म्हणूनच मुंबईला गेलेला दिसतो.

गणा हा फक्त कलाकार आहे असे नाही तर कलेविषयी त्याच्या मनात आत्मीयता, आस्था आहे. म्हणूनच तो सरकार तमाशावर आशिल्लतेबद्दल काही निर्बंध आणणार आहेत. या प्रश्नाविषयी निवेदकाकडे विचारणा करताना दिसतो आणि विचारणा करून स्वस्थ नवसता आपले मत मांडताना “खरं हाय पन शिनिमात तर पाक बायांच्या अंगाला अंग लावत्यात. तसं तर आमी बोर्डावर करत न्हाई, लांबूनच बोलतो, मग?” असे म्हणताना दिसतो. यातून त्याची आपल्या कलेबद्दलची आत्मीयता, प्रेम दिसून येते आणि त्या कलेला जोपासण्याची धडपडही दिसून येते.

बिटा काका:

काही माणसे या जगात दुःख भोगण्यासाठीच जन्माला आलेली असतात. जन्माला आल्यापासून दुःखाचे ओझे डोक्यावर घेऊन तक्रार न करता ती आपली वाट चालत असतात. अशा माणसातील एक माणूस म्हणजे बिटा काका होय. काकांचे खरे नाव दामोदर बळवंत कुलकर्णी पण ते घरात सर्वांत लहान असल्यानेच त्यांना बिटा हे नाव पडलेले दिसते. काकाचा स्वभाव प्रेमळ मनमिळावू आहे. शरीर मात्र अगदी तुरकाठी सारखे, अंगावर फक्त हाडेच आहेत असे वाटते.

काका लहानपणीच पोरके झाल्यामूळे त्यांचा आपल्या पुतण्यावर विशेष जीव दिसून येतो. ते पुतण्याला चार मैलावरती भरणा-या ऊरूसाला अनवाणी पायाने खांदयावरून घेऊन जातात, आर्थिक परिस्थिती नसणारे काका पुतण्या खाऊ मागताच कसनुसे तोंड करताना दिसतात. यावरून त्यांचे पुतण्यावरचे प्रेम दिसून येते.

पोलीस खात्यात नोकरी लागल्यानंतरही काकांना पुतण्याची ओढ लागलेली दिसून येते. ते आपल्या पुतण्याला भेटण्यासाठी शंभर-सव्वाशे मैल पायी चालत येताना दिसतात आणि स्वतःला सात रूपये पगार असताना पुतण्याला तीन रूपयचा कोट आणतात. पायी चालत आलेल्या काकांच्या जवळ लाजून पुतण्या येत नाही तेव्हा ते “लेका तुला वागवून खांद्याला घट्टे पडलं की रे”(पृ.१४०) असे म्हणतात. यावरून त्यांनी पुतण्यासाठी घेतलेले कष्ट दिसून येते.

काही माणसांच्या बाबतीत नियतीचे कोडे कळत नाही. काकाचा संसार सुरू होतो ना होतो तोच त्यांच्या संसारराला कडू लिंबाचा वास लागलेला दिसतो. काकांची पत्नी ही नेहमीच आजारी असते. या दुःखात भर म्हणजे त्यांना गांधीवधाची झळही बसली आहे. त्यात त्यांचा संसार उध्वस्त होऊन त्यांची नोकरीही गेली आहे. परिस्थितीसमोर कधीही हतबल न झालेले काका आपल्या वहिणींना “वहिनी, आता कसे हो व्हायचे?”(पृ.१४६) असे धीर सोडून म्हणताना दिसतात. अशा या काकांच्या जीवनात एक आलेला आशेचा किरण तोही नियतीने हिरावून घेतलेला आहे. काकाला ब-याच दिवसांनी झालेला मुलगा काकांच्या हाती लागला नाही. या सर्व गोष्टींवरून काका नियतीच्या हातचे बाहुले बनले आहेत, असे दिसते.

एकूणच माडगूळकरांनी आपल्या ‘माणदेशी माणसें’ या कथा संग्रहात अनेकविध वैविध्यपूर्ण अशा व्यक्तिरेखा रेखाटल्या आहेत. या प्रत्येक व्यक्तिरेखेतून माणदेशी समाजजीवनाचे तेथील परिसराचे यथायोग्य चित्रण त्यांनी केले आहे. त्यांचे व्यक्तिरेखाटन, प्रदेश चित्रण व भाषा यांची गुंफण घालताना ईंदुमती शेवडे म्हणतात,

“माडगूळकर ग्रामीण जीवनाकडे ग्रामीणांच्या दृष्टीतून पाहतात. म्हणूनच त्यांची कथा अस्सल ग्रामीण आहे. माणदेशच्या मातीतच जणू ती उगवलेली आहे. या मातीवरच तिचा पिंड पोसला आहे. तिथले जीवन जसे आहे तसे या कथेत, त्या प्रदेशातील जी माणसे तीच या कथेतील माणसे, त्यांची जीवनाची जी भाषा तीच या कथेची भाषा, माणदेशी जीवनाशी ही कथा इतकी एकरूप झालेली आहे, की तिथली माणसेच आपआपली गोंष्टी सांगत आहेत असे वाटते. त्यामुळे माडगूळकरांची कथा अत्यंत जीवंत व समर्थ झाली आहे”.^७

आता आपण पुढे ‘माणदेशी माणसे’मधील व्यक्तिरेखांच्या भाषाशैलाचा विचार करू.

‘माणदेशी माणसे’मधील व्यक्तिरेखांची भाषाशैली:

‘माणदेशी माणसे’ या कथासंग्रहातील व्यक्तिरेखांची खास अशी भाषा या कथासंग्रहातून आपल्या प्रत्ययाला येते. तिच्यात माडगूळकरांची आंतरिक उत्कटता आढळून येते. या भाषेतूनच त्या व्यक्तिरेखांची स्वभाववैशिष्ट्ये चित्रित होतात. म्हणूनच व्यंकटेश माडगूळकर स्वतःच्या भाषेविषयी सांगताना “मी जे भोगलं, पाहिलं, जे ऐकले त्या त्या सगळ्यांनी माझी भाषा बनली आहे”.^८ असे म्हणतात. एकूणच ‘माणदेशी माणसे’ या कथासंग्रहातील भाषेला कारुण्याची झालर लागलेले दिसून येते. रामोशी ही जमात धाडसी खल प्रवृत्तीची. त्यांचे बोलणे जहांल पण धर्मा रामोशी या सर्वांना अपवाद ठरला आहे. ज्यावेळी निवेदक धर्माच्या घरी जाऊन “काय धर्मा न्याहारी चालली आहे” असे म्हणतात. त्या वेळी तोंडाजवळ नेलेला घास ताटात ठेवून ‘व्हयं जी, व्हयं जी’(पृ.५) असे म्हणताना

दिसतो. यावरून त्याची करुण भाषा दिसून येतेच पण त्याची स्वामिनिष्ठाही दिसते. आपण ज्या वाईट परिस्थितीतून जात आहोत ते सांगण्यासाठी तो “बक-यावानी पालापाचोळा खाऊन जगायचं आलं कपाळी वंगाळ! वंगाळ!” असे म्हणताना दिसतो. यातून त्याला आपले जीवन जनावरापेक्षाही बेकार आहे हे सांगायचे आहे. निवेदकाने विचारलेल्या प्रश्नावर आपल्या जीवाला धीर देताना तो म्हणतो “कशाची तकलीफ? तसा थकलो नाही अजून इळाभरात सांगोल्यास जाऊन मागारी येईन”(पृ.७) यावरून त्याचे शरीर थकले असले तरी जगण्याची उम्मेद अजून आहे असे दिसते. तर तरुण वयातच निराशमय जीवन जगणारा रामामैलकुली दहाजणीत उठून दिसणारी त्याची बायको सोडून गेल्यावर ‘माझ्या खोपटात कसं रहावं तिनं’(पृ. २५) अशी करुण भाषा बोलताना बायकोला दोष देण्याऐवजी परिस्थितीला दोष देताना दिसतो. असा हा रामा आपल्या बायकोविषयी सुखाची इच्छा बाळगताना “आपल्या जवळ -याहान्याची तिची जर विच्छा न्हाई तर कशाला जोर करायचा, कुटंबी सुकात असली म्हंजे झालं?” असे म्हणताना दिसतो. या त्याच्या बोलण्यातून अजून त्याचे बायको बद्दल प्रेम आहे हे दिसून येते. या परिस्थितीत देवाला कारणीभूत धरून तो “देवा चांडाळा, कारे असं?”(पृ.२७) असा हताशपणे प्रश्न विचारताना देवाला शिव्या घालताना दिसतो.

आपल्याला लोक वेडा म्हणतात, अशी दुःखभरी कहाणी सांगणारा बकस “मी काय येडा हाय का? आ?”(पृ.४३) असा प्रश्न विचारून त्याचे उत्तर आपणच देताना दिसतो. पोरक्या अवस्थेत असणारा बकस आपली होणारी वाताहत सांगताना “चुलती

नीट बघत न्हाई, भाकरी देत न्हाई. म्हनती 'मरंनास का एकदा'(पृ. ४४) असे करुण शब्द काढून आपला इतिहासच सांगतो असे दिसते. तर "आता कसं मरावं? असा प्रश्न करून तो आपल्या भोळसर व निरागस स्वभावाची प्रचिती देतो. म्हणूनच माडगूळकर "माझ्या लेखनाची भाषा गू-हाळावर बोलवून रस द्यावा तशी लोकांनीच मला दिली आहे असे म्हणतात".^९ नुकताच सजा भोगून आलेला शिवा "काय शिवां कुणीकडं" अशा प्रश्नावर "बर हाय जी" असे कावरे वावरे होवून विसंगत उत्तर देताना दिसतो. तर ज्या बायकोमुळे आपण गुन्हा केला ती बायको आपल्याला सोडून गेली म्हणून तिला दोष न देता "सरळ हाय दादा तिचं, आपल्याकडून चुकीच तशी झालीया तर तिला दोस कशापायी द्यावा?"(पृ.८२) असे म्हणताना तो आपली चूक आपल्या पदरात घेतो व बायकोचे समर्थन करताना दिसतो. तर पोलीसापासून आपले संरक्षण व्हावे म्हणून 'संबू हराहरा, आलं इगीन दुर करा', अशी म्हण म्हणतो. तर विडी पेटविण्यासाठी काडीही खर्ची पडू नये याची काळजी घेणारा रघू आपली दारिद्र्यता वर्णन करताना 'मरणात दुःख थोडे, दारिद्र्यामधि व्यथा असे मोठी'(पृ.९९) असे गाणे गुणगुणताना दिसतो. म्हणूनच माडगूळकरांच्या भाषेविषयी गंगाधर गाडगीळ म्हणतात "जशी त्यांच्या कथांची प्रकृती तशीच त्यांची भाषाशैली साधीसुधी आहे. अलंकार अगर चमत्कृती ह्यांचा तिला यत्किंचितही सोस नाही. जे सांगायचे त्याच्या गाभ्यालाच ती सरळ हात घालते आणि हे ती करते आगदी सहजपणे, सांगते थोडे पण सुचविते फार".^{१०} तर आपल्या खचलेल्या परिस्थितीत बायको साथ देण्याऐवजी वाम मार्गाला लागली हे सांगताना

रघू “गरिबीला बायको चांगली असावी” असे म्हणताना दिसतो. हे त्याचे वाक्य म्हणजे माणूस गरिबाला सामोरे जाऊ शकतो पण मानसिक यातना सहन करू शकत नाही, असे आहे.

गणा एक कलाकार आहे. या कलेसाठी घेतलेले कष्ट “नाच्या हुशार होतो. पण लुगडंबी नसायचं नसायला, मग रंगीत पटकाच लुगडयावाणी ठाकठीक”(पृ.१२०) अशा शब्दात सांगताना अर्थिक परिस्थिती नसतानाही कला विकसित केली आहे, हे तो सांगतो. तर कलेच्या आवडीबद्दल आणि कला कशी शिकली हे सांगण्यासाठी तो “बामना घरी लिवणं आन् म्हाराघरी गानं”(पृ.१२०) अशी म्हण म्हणतो. या म्हणीतून त्याला घरण्यांतूनच कलेचा वारसा मिळाला आहे. हे सांगायचे आहे तर गणा आपल्या कलेसाठी खालेल्या खस्ता सांगताना “मिठाई खावी, पण मिठाईचा कारखाना बघू नये” असे उदाहरण देतो. या उदाहरणातून त्याला कलाकार रंगमंचावर बहारदार दिसत असला तरी त्याचे वैयक्तिक जीव दुःखाने ग्रासलेले असते, हे त्याला सांगायचे आहे. तर बिटा काका आपल्या लाडक्या पुतण्याने खाऊ मागताना असहाय्य होऊन “चांगले चार पैसे आणले होते, मी तुझ्यासाठी पडले कूटे”(पृ.१३८) असे म्हणताना ते आर्थिक परिस्थितीसमोर हतबल आहेत असे दिसते. तर आपल्या पुतण्यावरचे प्रेम आणि त्यासाठी घेतलेले कष्ट सांगताना “तुला वागवून बागवून खांद्याला घट्टे पडले की रे” असे म्हणतात.

माणदेशात जशा कारुण्यमय जीवन जगणा-या व्यक्तिरेखा आहेत. तशा काही आडदांड, निगरगट्ट, धूर्त आणि आपला खानदानी रूबाब दारवणा-या व्यक्तिरेखाही दिसून येतात. माणदेशातील रखरखत्या उन्हा प्रमाणे तापट स्वभावाचा कोंडिबा

गायकवाड सहज जरी बोलला तरी “आरं, गायकवाडाचं बीज हाय”. (पृ.५८) असे बोलताना त्यांचा आडदांडपणा व मग्रूर स्वभाव आणि त्याच्या भाषेतूनच घराण्याविषयी आसणारा अभिमान दिसून येतो. तर तो एखादयाला तुच्छतेने बोलायचे झाले तर “त्या गरिबाचा काय दम हाय!” असे म्हणतो या त्याच्या बोलण्यातून अतिशयोक्ती दिसून येते. तर शाळा चुकवून ओढयात चिंचा पाडणा-या झेल्याला मुलांनी धरून शाळेत आणल्यावर तो “चल की चल की साळंबाहेर, जीवच घेतो तुझा” असे म्हणताना दिसतो. त्याच्या या बोलण्यातून तो वात्रट व खोडसाळ आहे हे दिसते. तर हिंदुस्थानी देशभक्तांना त्रास देणा-या फौजदाराबद्दल तो “मास्तर मी तालुक्याच्या गावी जानार हाय फौजदाराला मारायला”.(पृ.१५) असे मास्तरांना म्हणताना दिसतो. या त्याच्या बोलण्यातून त्याची देशभक्ती व इंग्रजी सत्तेविषयी चीड दिसून येते.

तर बन्याबापू ही खानदानी इसामी आपल्या खास अशा शैलीत एखादया व्यक्तीचा पाहुणचार करताना घवघवीत नमस्कार करून “अरे या, या, सुस्वागतम! सुस्वागतम” असे म्हणताना दिसतात. या त्याच्या पाहुणचार करण्याच्या पध्दतीवरून त्याचा खानदानी रूबाब दिसून येतो. तर बन्याबापू आपले म्हणणे महत्त्वाचे आणि बरोबर आहे हे समोरच्या व्यक्तींना पटवून देण्यासाठी भुवया उंचावून, हनुवटी मानेशी टेकून “हा महाराजा, काय, खरं ना?”(पृ.१५१) असे आपल्या खास शैलीत म्हणताना दिसतात. म्हणून आपल्या व्यक्तिरेखेच्या तोंडून माडगूळकर जी भाषा वद्वतात त्या भाषेविषयी ते ठाम म्हणतात, “माणदेशातील कुत्रेसुध्दा हीच भाषा बोलणार असे मला वाटते”^{११} असे हे खानदानी आणि उदारमनाचे बन्याबापू आपला

खानदानी वाडा जाळपोळीत जळून खाक झाल्यावरती “ठीक झालं! घुशी आणि ठेकूण भारी झाले होते वाडयात”(पृ.५४) असे म्हणताना दिसतात. यातून त्यांच्या मनाचा मोटेपणा आणि दुःखद प्रसंगातही विनोदी वृत्ती दिसून येते. तर मास्तर झालेला नामा शिक्षक होऊनही आपली मूळची भाषा न सोडता हॉटेलमध्ये चहा घेताना हॉटेल मालकास “आवरा धोंडिआप्पा, दोनच्या दया फक्कड”(पृ.३३) असे म्हणताना दिसतो. या त्याच्या भाषेत झकास चहा ऐवजी फक्कड चहा शब्द आलेला दिसतो. तर ज्याच्या बोलण्यातूनच धूर्तपणा दिसावा अशी व्यक्ती शिदा चांभार हा सहज बोलता बोलता समोरच्या व्यक्तीला भुरळ पाडतो, निवेदकाने सांधण्यास दिलेले चप्पल तो उंदराची शेपटी धरून उचलावे तसे उचलून “काय -हायलय हयात सांदन्यासारखं? कुत्र्यानं खाल्ल तर त्याच्या सुदीक पोटात दुखलं चार दीस”.(पृ.६९) अशा प्रकारच्या बोलण्यातून तो आपला स्वार्थ साधण्यासाठी ग्राहकाच्या अंकारावर बोट ठेवताना दिसतो. तर गांधीवधात लुटलेल्या मालाच्या चौकशीला सामोरे जाताना शिदा “आगीत जळूनच गेली असती की, ही चार भांडी हैती चांभाराने शिवलेली चालत असली तर न्या जा बापडी” असे म्हणताना दिसतो. या त्याच्या बोलण्यातून धूर्तपणाचा प्रत्यय येतो कारण त्याला माहीत आहे की खालच्या लोकांनी वापरलेली वस्तू सवर्णलोक घेत नाहीत.

समारोप:

एकूणच ‘माणदेशी माणसें’ या कथा संग्रहात भिन्न-भिन्न स्वभावाच्या व्यक्तिरेखा आणि त्या व्यक्तिरेखांच्या स्वभावानुसार त्यांची भाषाशैली दिसून येते. म्हणून व्यंकटेश माडगूळकर त्यांच्या भाषेची

झालेली जडण-घडण सांगताना म्हणतात, “मी गेले तीस पावसाळे कुठे घालवले हे माझी भाषा सांगेल, मी मनाने शेळपट आहे, का चांगला ठणक्या आहे, हे माझी भाषा सांगेल, मी चार दिवसाचे शिळे तुकडे ओढयातील पाण्यात भिजवून खाल्ले असतील, तर त्याचा परिणाम माझ्या वाक्यावर होईल. मी जे भोगले, जे पाहिले, जे ऐकले, त्या-त्या सगळ्यांनी माझी भाषा बनली आहे”.^{१२}

संदर्भ

- १) हातकणंगलेकर म.द.- (संपा.) माणदेशा माणूस, आणि कलावंत
शब्द प्रकाशन, सातारा.
- २) हातकणंगलेकर म.द.- तत्रैव पृ.क-१०१
- ३) पवार गो.मा.(संपा.)- ओझं
सकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती जून १९८७
पृष्ठ-१५
- ४) गाडगीळ गंगाधर- खडक आणि पाणी
उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे
तिसरी आवृत्ती १९८५
पृष्ठ-२६५
- ५) गाडगीळ गंगाधर- तत्रैव पृष्ठ क १६३
- ६) पवार गो.मा.
हातकणंगलेकर म.द. मराठी साहित्याः प्रेरणा व स्वरूप
पॉप्यलर प्रकाशन, मुंबई
पहिली आवृत्ती १९८६
पृष्ठ-१४८
- ७) शेवडे इंदुमती- मराठी कथा उगम आणि विकास
सोमैया प्रकाशन, मुंबई
प्रथमावृत्ती १९६४ पृष्ठ ३९५
- ८) माडगूळकर व्यंकटेश- गावाकडच्या गोष्टी
उत्कर्ष प्रकाशन, पूणे
दूसरी आवृत्ती पृ.क-३

९) माडगूळकर व्यंकटेश-

माणदेशी माणसं: प्रवास एका
लेखकाचा
मॅजेस्टिक प्रकाशन,
मुंबई-प्रथमावृत्ती १९९४ पृष्ठ
३०,३१

१०) गाडगीळ गंगाधर-

'खडक आणि पाणी'
पूर्वोक्त पृष्ठ क्र-१६३

११) माडगूळकर व्यंकटेश-

गावाकडच्या गोष्टी: माझ्या
लिखानाची कळसूत्रे
उत्कर्ष प्रकाशन, पूणे
आवृत्ती सातवी पृष्ठ-३

१२) माडगूळकर व्यंकटेश-

तत्रैव पृष्ठ.क्र-१०